

Г.В. Давидова-Біла
Донецький університет

ЯДЕРНІ Й ПЕРИФЕРІЙНІ КОМПОЗИЦІЙНО-МОВЛЕННЄВІ ТИПИ "АВТОРА" В "ІЗМАРАГДІ" ІВАНА ФРАНКА

Проблемі типів внутрішнього автора в ліриці українське франкознавство приділило мало уваги. Майже не дослідженими лишаються питання розмежування різних композиційно-мовленнєвих форм (ліричний герой, ліричний оповідач і розповідач, "власне автор", персонаж, синкретичні форми), їх співвідношення в межах однієї збірки, смислове, художнє навантаження.

Пропонуємо розглянути ядерні й периферійні типи вираження "автора" в збірці І.Франка "Мій Ізмарагд", беручи за основу не кількісну ознаку (частотність вживання тієї чи іншої форми), а якісну (сполучуваність з предметним планом поезії, відповідність змістовим і виражальним вимогам).

"Ізмарагд" складається з шести циклів, серед яких "Паренетікон", "Строфи", "Притчі", "Легенди" об'єднуються за жанровою приналежністю, "По селах" і "До Бразилії" – за предметом зображення і обширом епічного спостереження, а цикл "Поклони" найщільніше прилягає до більш ранньої поетичної збірки ("З вершин і низин").

Для передачі тихого, ясного і спокійного настрою автор потребував спеціального способу висловлення, відмінного від настрою збірки "З вершин і низин" і "Зів'яле листя".

Основним типом вираження авторської свідомості в циклі "Поклони" є ліричний герой, доля якого щільно співвіднесена з життям самого автора, І.Франка. Про це свідчать ситуації, покладені в основу переживання: поклони-відповіді конкретному адресату з приводу конкретної суперечки ("Сідоглавому", "Декадент") [2]. Поезії цього типу справді постають "сконденсованою драмою" [3], але драмою ідей. Це зіткнення невіршуваних суперечностей на межі авторського "голосу" і осмисленого "голосу" чужого. Суспільно орієнтований монолог ліричного героя в обох поезіях розбудований на основі антитези змістового наповнення понять і життєвих позицій при зовнішній тотожності. Композиційний прийом чужого осмисленого слова (слова персонажа-адресата) спочатку винесено за межі поетичного тексту. Напрямок думки автора – від конфлікту через репрезентацію чужого як особи ("Ти взяв один з мого життя момент..." – за допомогою займенника) і як адресата, до пояснення приналежності поняття "декадент". На відміну від попередньої поезії, слово адресата (ліричного персонажа вірша) тут не вступає у відкриті антагоністичні

стосунки до слова ліричного героя; останній у прямому розумінні "тамує" чужу позицію, зацікавлений у саморозкритті перед читачем. І через це позицію "чужого" в осмисленні автора можна реконструювати лише з відповіді ліричного героя. Цей монолог сам по собі ґрунтується на синтаксичній антитезі, думка розгортається від "не":

не люблю – хочу

хоч... - не маю

не виливаю, не позіваю – але... [5, с.185]

і змістовому контрасті:

декадент – син народа

не епілог – мужик, пролог [5, с.185]

В поезії "Рефлексія", менш багатій на прийом антитези, ліричний герой є також найбільш оптимальною формою вираження "автора"; це задано жанром твору і предметом осмислення (сучасне й майбутнє України та українства).

Але в "Поклонах" знаходимо оригінальне вирішення автором проблеми в новому ракурсі розглянути образ інтелігента-народника 80-х років, тобто об'єктивувати його і зробити предметом аналізу. Для вирішення такого завдання автор створює диптих ("Поет мовить", "Україна мовить"), роздаючи "голоси" ліричним персонажам і ніби самоусуваючись. Проте авторське осмислення гостро відчувається в першому вірші через ... романтичний мовний код [3]:

Пориви душі – квіти

квітки побила буря люта

геройським боєм биться [5, с.182].

Під цією метафористикою, яскраво відмінною від образності Франкових поезій-монологів ліричного героя, приховується авторська іронія (далі вона підсилюється в монологі України). Але послідовно дотриматися "стилізації" під чужий "голос" автору не вдається, і з'являються відомі з "Тюремних сонетів" предметні метафори:

...Ламаться звільна мусив, ржею вкриться...

...З дрібних шпигань мої повстали рани,

Частками жерла моє серце скрута... [5, с.182].

Так прагнуть злитися дві форми вираження автора – ліричний персонаж (мрійник, романтик) і ліричний герой (самокритичний реаліст). Така композиційно-мовленнєва модифікація виникає, напевно, через те, що Франкові як автору було більш природнім послуговатися образним реманентом реалістичної поетики, більш предметної, на відміну від умовної і (на той час) вже шаблонної романтичної (*рани, квіти, буря* – стали певними емблематами на позначення різних типів ситуацій, не вносили нічого нового для розуміння психологічного стану героя).

Відповідь України стилізовано під мовлення простолюдина (*балакав, подався, подрався, глупо*). Але в момент пояснення змісту

внутрішнього конфлікту персонажа-поета знаходимо знайоме перехрещення: ліричний персонаж / ліричний герой:

І що тобі за кривда сталась?
Що підняли на тебе галас:
"Не любить Русі він ні раз!"
Наплюй!" Я, синку, ліпше знаю
Всю ту патріотичну зграю
Й ціну її любовних фраз [5, с.183].

Отже, в "Поклонах" ядерним типом композиційно-мовленнєвої форми "автора" є ліричний герой; ця форма може бути виражена 1) безпосередньо; 2) розгортатися через "чуже слово"; 3) дифузною (слово ліричного персонажа переходить у слово ліричного героя).

У циклах "Паренетікон" і "Строфи" домінує інший різновид "автора" – "власне автор". Відповідно до авторського задуму, суб'єкт поезії мусить наставляти й заохочувати читача до зміни світоглядних позицій. Тому практично кожна поезія розбудована за допомогою ключових дієслів у наказовому способі, звертань до адресата "ти", "тобі":

Не високо мудруй,
Але твердо держись,
А хто правду лама,
З тим ти сміло борись!
Не бажай ти умом
Понад світом кружить;
А скоріш завізьмись
В світі праведно жить [5, с.195].

У поезії з циклу "Паренетікон" якраз знаходимо варіант "власне автора", що розгортає відкриті, прості стосунки з адресатом. Сам "автор" дистанціюється від предмета осмислення. Але пропонуючи адресату життєву позицію, відкриває тим свої орієнтації: триматися вимог життя, боротися за правду. Такий композиційно-мовленнєвий тип зумовлений жанровою специфікою: адже паренетікон – збірка морально-етичних повчань, начебто розгорнутих афоризмів.

Крім згаданого варіанту, в циклі знаходимо двочленні поезії, що містять звернення автора до адресата як вихідну тезу та її ілюстрацію через роздум-сконденсовану притчу. У таких випадках "власне автор" наближається до ліричного оповідача. Поезія має стислу фабулу, з якої слідує повчання, настанова. Так, напр., у вірші "Як у хвилі сумніву і муки..." висновок передує переказу фабули:

Як у хвилі сумніву і муки
Вчитель мудрий не найдесь тобі,
То приймай потіху і науки
З простих уст, загублених в юрбі [5, с.190].

Якщо взяти до уваги передмову автора до збірки, бажання І.Франка знайти внутрішню рівновагу і гармонію в стосунках з людьми, стає

очевидним, що "автор" цього твору також прагне допомогти адресату подолати хвилини "сумніву і муки". "Прості уста, загублені в юрбі..." – це слово самого "автора", слово-пропозиція допомоги.

У поезії "Не слід усякого любити без розбору..." оповіддю "автора" виступає біблійна фабула: оповіддю, бо у творі постійно відчутна авторська присутність, емоційний коментар і докорінне переосмислення заповіді Христа. Образ автора в цьому вірші коливається від простачка-оповідача (як у попередньому творі) до мудрого учителя, знайомого з полісемантичністю й альтернативністю біблійних афоризмів:

Оце, брати, ви добре розумійте,
Що ворог божий, ворог правди й волі
Не варт любові вашої ніколи [5, с.189].

Друга частина в тезі є найвагомішою у вірші, виступає, так би мовити, в ролі реми і щодо до попереднього висновку (початок вірша), і щодо біблійного тексту.

Ускладнений тип "автора" знаходимо й у поезії "Годуй гадюку молоком...". Роздум "автора" розгортається через паралелізм: годувати гадюку – допомагати лихій людині. Настанова, висловлена у формі афоризму, переходить у запитання:

Гадюка і злюка,
Обоє страшні, –
Та що з них страшніше?
Скажи-но мені [5, с.196].

Афористична відстороненість "власне автора" зникає, з'являються оповідні звертання, запитання і відповідь. Створюється відчуття обопільного пошуку відповіді автором і адресатом.

В "Строфах" "власне автор" найчастіше присутній; це композиційно виправдано: мала форма поезії, строфа, не дозволяє розгорнутися оповідній формі, висловити оповідну емоційно-вольову реакцію на ситуацію або афоризм. Авторська думка оформлюється фігурами – психологічним паралелізмом та еліпсом:

Мухи сідають на ранах,
Пчоли на квітах пахучих;
Добрий все бачить лиш добре,
Підлий лиш підле у других [5, с.203].

Афоризми з "власне автором" можуть модифікуватися, коли через займенник "хто" (в ролі узагальнено-особового) зменшується дистанція між предметом осмислення і адресатом. Водночас відбувається спрощення мови, тяжіння до оповіді:

Хто з всіми добрий хоче бути,
Той швидко втратить добрий путь.
Не може при добрі той жить,
Хто хоче злу й добру служить [5, с.204].

Стислий варіант ліричного оповідача знаходимо в двочленній строфі: настанова – ілюстрація афоризмом:

Не звикай утертими стежками
Йти за другим сліпо, як у дим,
Бо як стануть пастухи вовками,
Треба вівцям пастися й самим [5, с.201].

Тут, зокрема, ліричний оповідач має змогу розгорнутися ще альтернативною інтерпретацією Біблії. В Євангелії від Матвія (7, 15) знаходимо: "Бережіться лжепророків, котрі приходять до вас в овечому вбранні, а всередині суть вовками хижими..." [1, с. 10]. Подібно до оповідача паренетікону "Не слід усякого любити без розбору...", "автор" продовжує тлумачення афоризму Христа, секуляризуючи християнську мораль. Сам стиль мислення його орієнтує читача по-новому розглядати вічні істини і самостійно осмислювати життя.

Заохочення до пошуку смислових альтернатив і переконливої життєвої позиції знаходимо і в восьмій строфі:

Дурний, хто помилок лякаючись,
Не сміє братися до діла, –
Так, як би я не їв, лякаючись,
Щоб кришка в голосницю не влетіла [5, с.200].

Але функцію заохочення тут виконує не дієслово у формі наказового способу, але самоіронія "автора". Цей прийом також служить зняттю дистанції між адресатом і "автором", хоча, в порівнянні з попереднім двочленним паренетіконом, більше обмежує емоційно-вольовий вияв автора".

"Притчі" й "Легенди", звертаючись до осмислення вічних істин, зафіксованих словом, своїм змістом і типом "автора" щільно пов'язані з "Паренетіконом" і "Строфами".

У "Притчі про життя" зміст події, що трапилася з бідакою, виступає на перший план, і голос "автора" майже зникає – виконує ролю обрамлення (ліричний розповідач). Висновкова частина притчі, подібно до моралі в байці, мусила б повернути нам "власне автора" з його відстороненим універсально-філософським роздумом, але ми знаходимо ліричного оповідача, котрий проявляє своє ставлення до змісту перипетій, по-новому інтерпретуючи символіку слів Будди. Мед (насолота хвилиним, осягнення законів існування, пізнання нірвани) стає у філософії "автора" "медом братерної любові". Взятий в контексті "Паренетікону" й "Поклонів" цей вислів осмислюємо так: високі ідеали, відповідальність за долю інших не дають людині занепасти духом і опустити руки в найскрутніші хвилини життя.

"Розмивання" такої композиційно-мовленнєвої форми "автора", як ліричний розповідач, в притчах і легендах рідкісне у Франка. Тут ми, як правило, зустрічаємо класичний тип розповідача ("Притча про віру", "Притча про любов", "Притча про красу"). Оригінальна форма "автора"

в легенді "Свята Доместіка" і "Житті ... Селедія" досягається стилізацією ліричного оповідача під пісні середньовічних вагантів: наскрізна іронія (і чорний гумор) відкривають негативне ставлення "автора" до святої покори і святенництва.

Цикли "По селах" і "До Бразилії" об'єднані спільним ракурсом по відношенню до предмета зображення: 1) життя підгірських селян у 80-х роках ХІХ ст., настрої підгірян, прагматизм щоденних подій; 2) переселення українських селян до Бразилії в пошуках кращої долі, трагічна загибель жінок і дітей у дорозі, нищення зв'язку з батьківщиною. Обидва цикли постають швидше епічними, ніж ліричними полотнами за широтою охоплення дійсності і глибиною проблематики.

"По селах" розпадається на вступ оповідача, де застосовано прийом кінематографічного показу Підгір'я, та епізоди-фрески з життя селян, бачення яких організує то ліричний розповідач, виступаючи невидимим, "романним", свідком подій ("В шинку шумить, в шинку гуде..."), то оповідач-селянин з притаманним йому знанням подробиць справи і "голосом" ("Зразу сварилися..."), то ліричний розповідач, поєднуючи "голоси" селян ("Вранці рано по селі...") – тобто поліфонічно.

У циклі "До Бразилії", поряд з такими типами "автора", зустрічаємо ще ліричного персонажа ("Лист із Бразилії") зі складним типом оповіді – включенням чужих "голосів", переосмисленням їх. Останні два цикли за композиційно-мовленнєвою організацією з повним правом можна віднести до епічного жанру: сконденсована епопея у віршах (в російській літературі подібне зустрічаємо у М.Некрасова). І домінуючий тип "автора" тут визначити неможливо, оскільки авторський задум, напевно, полягав у чергуванні ситуацій і "голосів", що на них реагують.

Таким чином, проаналізувавши ключові поезії збірки "Мій Ізмарагд" в композиційно-мовленнєвому аспекті, можна зробити висновки:

1) ядерною формою вираження "автора" в двох домінуючих циклах збірки виступають ліричний оповідач і "власне автор" у різних модифікаціях з ліричним розповідачем (навіть "Паренетікон" і "Строфи", незважаючи на вимогу жанрової згорнутості, пропонують ліричного оповідача з властивою йому емоційністю, гумором і схильністю до пошуку альтернативних варіантів думок). На модифікацію ліричного оповідача впливають композиційні особливості (одночленна-двочленна будова), а також прагнення "автора" розширити інтерпретаційне коло відомих істин – власне змістовий аспект. В "Легендах" і "Притчах" домінує ліричний розповідач; синкретична форма – розповідач/оповідач виступає периферійною;

2) ядерною формою "автора" циклу "Поклони" є ліричний герой; його модифікації – ліричний персонаж/ліричний герой-наслідок стилізації під "чуже слово";

3) цикли "По селах" і "До Бразилії" пропонують зміну типів "автора" як

наслідок необхідності епічного розгортання подій, охоплення їх у різноманітності проявів, у розмаїтті живих "голосів", відмінних від голосу ліричного героя (у циклах практично відсутній), ліричного оповідача, наближеного до автора.

1. Біблія. – К.: Об'єднання біблійних товариств, 1990. – С.10 (Мт. 7.15).
2. Давидова Г. Ліричний герой циклу І.Франка "Поклони" // І.Франко – письменник, мислитель, громадянин: Матеріали міжнар. наук. конф. – Львів, 1998.
3. Ласло-Куцюк М. Питання української поетики. – Бухарест, 1974.
4. Лотман Ю. Лекции по структуральной поэтике // Ю.М.Лотман и тартусско-московская семиотическая школа. – М., 1994.
5. Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т. – К., 1975. – Т.2.

Стаття надійшла до редколегії 12.11.98.

Summary

This article is devoted to the problem of distinguishing the composition-language forms (lyric, hero, tale-maker, "author"...) in Ivan Franko's lyrics. The principal forms of author's expression in two predominant cycles of "My Ismaragd" are lyric tale-maker and "author" in different modifications. Composition peculiarities and "author's" intention to extend a circle of internal truth have influence on lyric tale-maker modification. Two "novel" Cycles represent changes of an "author's" form as a result of epic development of events.